

Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου*

**Η ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΟΚ:
Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ**

Περί της ευρωπαϊκής ιδέας στον πρώιμο Ψυχρό Πόλεμο

Η διεθνοποίηση του ελληνικού προβλήματος (εμφυλίου πολέμου) στα χρόνια του λεγόμενου πρώτου Ψυχρού Πολέμου και η προτεραιότητα που δόθηκε στην ασφάλεια της Ελλάδας, η οποία συσχετίστηκε σε μεγάλο βαθμό με την άμυνα της Δύσης απέναντι στον κίνδυνο σοβιετικής επέκτασης στην Βαλκανική και την Μέση Ανατολή, είχαν σφυρηλατήσει σχέσεις φιλίας και συμμαχίας μεταξύ της Ελλάδας και των Ηνωμένων Πολιτειών. Η ιδέα του ατλαντισμού εμφανίζεται στα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1940 και στις αρχές της δεκαετίας του 1950 και γίνεται κατανοητή στην ελληνική κοινή γνώμη ως συνώνυμη της ασφάλειας και της ανασυγκρότησης. Η ιδέα αυτή συνδέεται έτσι με το σχέδιο Μάρσαλ και την «διπλωματία του δολλαρίου»¹ αλλά και με το βορειοατλαντικό σύμφωνο που ως αμυντικής υφής εγγυάτο τα βόρεια σύνορα της χώρας, τα οποία ταυτίστηκαν κατά την αντίληψη των Δυτικών αξιωματούχων και των Ελλήνων εθνοκοφρόνων, εντός και πέραν των επίσημων θέσεων, με τη διαχωριστική γραμμή Ανατολής-Δύσης. Συνεπώς, στην περίοδο του πρώτου Ψυχρού πολέμου η νομιμοφροσύνη προς τη Δύση και στις ευρω-ατλαντικές συνθήκες είχε τύχει ευρείας αποδο-

* Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

1. Raymond Aron, *Le Grand Schism*, Παρίσι, Gallimard, 1948, σ. 4.

χής. Το ζήτημα της πολιτικής ένωσης ως επιδιωκόμενου στόχου των έξι χωρών της ΕΟΚ σε σχέση με την αμυντική θωράκιση των χωρών της Δύσης είχε συγκεντρώσει διαφοροποιημένες προσεγγίσεις, όπως εκείνη μεταξύ του Παρισιού και των Βρυξελλών. Η Γαλλία επιθυμούσε την ανεξαρτητοποίηση της ΕΟΚ από το ΝΑΤΟ και ήταν αντίθετη στην βρετανική ένταξη. Ο Έλληνας Πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής ήταν ατλαντιστής ακόμη και στις δύσκολες συνθήκες των ελληνοαμερικανικών σχέσεων το 1962, όταν η ελληνική κυβέρνηση είχε να αντιμετωπίσει την αμερικανική απόφαση για διακοπή της δωρεάν βοήθειας προς την Ελλάδα.² Η δημόσια συζήτηση στις στήλες του κυβερνητικού τύπου εκτυλίχτηκε συχνά με όρους προσχηματικούς και δεν αντανακλούσε τις δύσκολες σχέσεις. Από την πλευρά του αντιπροέδρου των ΗΠΑ Lyndon Johnson τονίστηκε η «αξιοσημείωτη οικονομική πρόοδος» και επαινέθηκε το πρόγραμμα οικονομικής ανάπτυξης, ενώ οι ελληνοαμερικανικοί δεσμοί προσδιορίστηκαν ως ηθικοί, ιδεολογικοί και αίματος (λόγω της ισχυρής εκεί παρουσίας του αποδήμου ελληνισμού).³

Η ιδέα της Ευρώπης όταν εμφανίζεται στον Τύπο σχετίζεται καταρχάς είτε με την ευρωπαϊκή οικονομική συνεργασία για το συντονισμό του σχεδίου Marshall είτε ως επικαιρότητα σε σχέση με το σύμφωνο των Βρυξελλών (17-3-1948) και τις συζητήσεις για την ίδρυση ευρωπαϊκού κοινοβουλίου που διεξήχθησαν στη Χάγη, υπό την προεδρία του Winston Churchill, με στόχο την εφαρμογή του συμφώνου των Βρυξελλών για την ασφάλεια (7 έως 11-5-1948).⁴ Στην πρώτη περίπτωση η ατλαντική κι η ευρωπαϊκή ιδέα συναρθρώνονται μιας και σύμφωνα με τον George Marshall οι ευρωπαϊκές χώρες που θα δέχονταν την αμερικανική βοήθεια θα μετέσχον σε έναν οργανισμό. Έτσι η διάσκεψη στο Παρίσι που ήταν επιφορτισμένη με την υλοποίηση του σχεδίου ανασυγκρότησης, προνόησε για την ίδρυση ενός φορέα ικανού να συντονίσει την απορρόφηση των κονδυλίων. Στις 16 Απριλίου 1948 υπογράφηκε η ιδρυτική συνθήκη του Οργανισμού Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργα-

2. Βλ. σχετικά Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961-1964. Πολιτικές και οικονομικές όψεις του προβλήματος ασφαλείας στο μεταίχμιο Ψυχρού Πολέμου και Υφεσης*, Αθήνα, Εκδ. Πατάκη 2001, σ. 67-90.

3. Για την επίσκεψη του Johnson στην Αθήνα και τις συνομιλίες της 1ης Σεπτεμβρίου 1962 βλ. *Η Καθημερινή*, 2 και 4 Σεπτ. 1962, σ. 1, 7.

4. Βλ. *Η Καθημερινή*, 20 Αυγούστου 1948 και 4 Σεπτεμβρίου 1948.

σίας (ΟΕΟΣ), στον οποίο συμμετείχαν 16 κράτη αποδέκτες του σχεδίου Marshall, μεταξύ των οποίων η Ελλάδα και η Τουρκία.⁵ Στις 30 Σεπτεμβρίου 1961 ο ΟΕΟΣ επρόκειτο να μετασχηματιστεί στον Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ).⁶ Εξάλλου σύμφωνα με την δήλωση του στρατηγού Dwight S. Eisenhower στο Πανεπιστήμιο Columbia, εφόσον η Ευρώπη επρόκειτο να καταστεί οικονομική οντότητα θα έπρεπε να δημιουργήσει συγχρόνως και την πολιτική της ένωση. Και τούτο είχε καταστεί κοινή σοφία παρά την έμφαση στην άμυνα που δόθηκε με τις συνθήκες της Δουνκέρκης (1947), των Βρυξελλών (1948) και του Παρισιού (1948).⁷

Ο ΟΕΟΣ διευκόλυνε τις εμπορικές ανταλλαγές περιορίζοντας την δασμολογική προστασία έναντι των άλλων κρατών-μελών και ενισχύοντας τις εισαγωγές. Στάθηκε η απαρχή της Ευρωπαϊκής Ένωσης Πληρωμών που ιδρύθηκε το 1950. Η Δυτική Ένωση που συγκροτήθηκε από τις χώρες της Benelux –το Βέλγιο, την Ολλανδία και το Λουξεμβούργο– την Γαλλία και το Ηνωμένο Βασίλειο, προσέβλεπε στην ασφάλεια καταρχήν αλλά και σε μια ευρύτερη συνεργασία κατά δεύτερο λόγο.⁸ Στο πρώτο αυτό κύμα της ενοποίησης της Ευρώπης πρωταγωνίστηκαν πολιτικοί ηγέτες όπως ο Alcide De Gasperi, ο Jean Monnet, ο Joseph Beck, ο Winston Churchill, ο Robert Schuman, ο Carlo Sforza, ο Paul Van Zeeland, ο Konrad Adenauer, ο Paul-Henri Spaak, πολλοί από τους οποίους υπέγραψαν μια πληθώρα συνθηκών εντός της δεκαετίας έως την συνθήκη της Ρώμης. Οι ιστορικοί αυτοί δράστες, οι επονομαζόμενοι «repeat players», έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στο πεδίο των συμφωνιών μέσω των οποίων οικοδομήθηκε μια δια-κυβερνητική και δι-εθνική δομή στην Ευρώπη.⁹

5. Βλ. σχετικά Κωνσταντίνα Μπότσιου, «Οι ΗΠΑ και η ελληνική συμμετοχή στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, 1958-1961», στο Κ.Ε. Μπότσιου και Πάννης Σαγκάς (επιμ.), *Η Ελλάδα, η Δύση και η Μεσόγειος 1945-62. Νέες ερευνητικές προσεγγίσεις*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2015, σ.111.

6. Κωνσταντίνος Α. Στεφάνου, *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, τόμ. Α', *Γενικά & Θεσμικά Χαρακτηριστικά μετά τη Νίκαια*, 6η έκδ., Αθήνα, Εκδ. Σάκκουλα, 2002, σ. 14.

7. Serge Berstein, Pierre Milza, *Histoire du Vingtème Siècle, 1939-1953. 2. La guerre et la reconstruction*, Παρίσι, Hatier, 1987, σ. 164.

8. *Η Καθημερινή*, 9 Μαΐου 1948.

9. Antonin Cohen, «L'autonomisation du 'Parlement Européen': Interdépendance et différenciation des assemblées parlementaires supranationales (années 1950-années 1970)», *Cultures et Conflits*, No 85/86 (printemps/été 2012), 13-33.

Ο Adenauer υπήρξε υπέρμαχος της οικοδόμησης μιας ευρωπαϊκής ένωσης μέσω του σχεδίου Marshall και Schuman που άνοιγε το δρόμο στην γαλλο-γερμανική συνεργασία στον τομέα του χάλυβα και του άνθρακα. Υψηλής πολιτικής σημασίας γεγονός υπήρξε η ένταξη της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας στο Συμβούλιο της Ευρώπης που είχε μόλις ιδρυθεί, με έδρα το Στρασβούργο. Η πράξη αυτή σηματοδοτούσε την επάνοδο της Γερμανίας στην Ευρώπη¹⁰ και την πορεία προς την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα που συστήθηκε με την ιδρυτική συνθήκη του Παρισιού τον Απρίλιο 1951.¹¹ Η δήλωση του Γάλλου Υπουργού Εξωτερικών Schuman στις 9 Μαΐου 1950 για τη συγκέντρωση των γαλλο-γερμανικών αποθεμάτων άνθρακα και χάλυβα σε έναν οργανισμό ανοικτό στην συμμετοχή άλλων ευρωπαϊκών κρατών πυροδότησε κρίσιμες αλλαγές στις νοοτροπίες. Η πολιτική ιδέα από την οποία απέρρεε ο οικονομικός σχεδιασμός υπήρξε εκείνη που συνηγορούσε υπέρ της ενσωμάτωσης της Δυτικής Γερμανίας σε μία σταθερή δομή ευρωπαϊκών κρατών. Η προσέγγιση της πρώην εχθρικής για τους Γάλλους χώρας θεωρείτο ως παράγοντας διασφάλισης της ειρήνης και αποτροπής τυχόν επιθετικής κίνησης που έθετε σε κίνδυνο την ασφάλεια της Ευρώπης.

Οι αντιδράσεις από την πλευρά των σκεπτικιστών στο σχέδιο Schuman στη Γαλλία αλλά και στις χώρες που υποβλήθηκε επίσημα, στο Βέλγιο, στο Λουξεμβούργο, στην Ολλανδία, στην Ιταλία, στο Ηνωμένο Βασίλειο και στις Ηνωμένες Πολιτείες, καθώς και στον Γερμανό καγκελλάριο, θυμίζουν την επιχειρηματολογία που θα συναντήσουμε στη στιγμή της ελληνικής σύνδεσης με την ΕΟΚ: ενίσχυση συγκεκριμένων συμφερόντων, ισχυροποίηση του ευρω-ατλαντικού συνδέσμου. Αλλά και στο πλαίσιο της επιτροπής Spaak ή επιτροπής των Βρυξελλών (1955) είχαν διαγραφεί δύο τάσεις, υπέρ του οικονομικού φιλελευθερισμού, με πυρήνα τους Γερμανούς Χριστιανοδημοκράτες, και υπέρ του κρατικού παρεμβατισμού, με πυρήνα τους Γάλλους σο-

10. Βλ. σχετικά Charles Melchior de Molènes, «*Le Retour de l'Allemagne dans le cadre européen du Conseil de Strasbourg au plan Schuman*», *Il Politico*, 36, 3 (Settembre 1971), 595-607.

11. Για την αλληλεξάρτηση οικονομικών και πολιτικών παραγόντων στις ενδο-ευρωπαϊκές και ευρατλαντικές σχέσεις μετά τον Δεύτερο Πόλεμο με έμφαση το ζήτημα της ενέργειας βλ. Régine Perron, *Le marché du charbon. Un enjeu entre l'Europe et les Etats-Unis de 1945 à 1958* (πρόλογος René Giraut), Παρίσι, Publications de la Sorbonne, 1996.

σιαλιστές που αποσκοπούσαν στη δημιουργία ενός «χώρου αλληλεγγύης».¹²

Οι συμφωνίες του Παρισιού της 23ης Οκτωβρίου 1954 κατέληξαν στην ίδρυση της Δυτικο-Ευρωπαϊκής Ένωσης με τις οποίες η Γερμανία και Ιταλία συμπεριλήφθηκαν στην Δυτική Ένωση. Επίσης, η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) και η Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας (Ευρατόμ) ήρθαν ως επιστέγασμα της Συνθήκης της Ρώμης που υπογράφηκε στις 25 Μαρτίου 1957 μετά από τη σύσταση της επιτροπής υπό τον Βέλγο υπουργό Εξωτερικών Paul-Henri Spaak. Ενδιαφέρον αποτελεί για τη συζήτηση περί των τάσεων που εκπροσωπούσαν εθνικές/πολιτισμικές παραδόσεις στο πλαίσιο της ΕΟΚ, η άποψη που εκφράστηκε από ορισμένους κύκλους που είχαν εκφραστεί κριτικά απέναντι στην τεχνοκρατική τάση της Επιτροπής για την Ανάπτυξη (Development Assistance Committee-DAC) που ιδρύθηκε τον Ιανουάριο 1961. Οι κύκλοι αυτοί σχετίζονταν κυρίως με την Γενική Διεύθυνση Υπερπόντιας Ανάπτυξης που ήταν επιφορτισμένη με την ανάπτυξη των αναπτυσσόμενων χωρών, πρώην αποικιών και χωρών της Καραϊβικής, του Ειρηνικού, της Λατινικής Αμερικής, της Μέσης Ανατολής και της Μεσογείου.¹³ Πέρα και παράλληλα με τις ιδέες περί εκσυγχρονισμού είχε αναπτυχθεί ο δικαιωματικός χαρακτήρας της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης των χωρών αυτών. Στα εθνικά όρια και στην πιθανή υπέρβασή τους, ήρθαν να προστεθούν και τα αποικιακά, τουλάχιστον όσον αφορά στις χώρες που εντάσσονταν στο έδαφος της μητρόπολης.¹⁴ Εν τέλει, η ιδέα της συγκέντρωσης της ευρωπαϊκής βιομηχανίας, η οικονομική ανάπτυξη ως υπερεθνικός στόχος στην Ευρώπη και πάνω απ' όλα η δημιουργία μιας διακυβερνητικής δομής, η οποία θα κέρδιζε έδαφος ως όργανο απόφασης σε βάρος της εθνικής κυριαρχίας, αποτελούσαν ζητήματα ζωντανής διαβούλευσης, που δρούσαν συχνά ανασταλτικά προς την δημιουργία μιας αμετακίνητης τεχνοκρατικοποιούμενης γραφειοκρατίας.

12. Στεφάνου, ό. π., σ. 22-23.

13. Βλ. σχετικά Sara Lorenzini, *Global Development. A Cold War History*, Πρίνστον και Οξφόρδη, Princeton University Press, σ. 70, 76.

14. P. F. Gonidec, «L'Association des pays d'outre-mer au Marché Commun», *Annuaire Français de Droit International*, 1958/4, σ. 593-621.

Η σύνδεση της Ελλάδας και η υποδοχή της από τον ελληνικό τύπο και τα κόμματα

Παρακάτω θα αναφερθούμε στους πυλώνες της σχετικής αρθρογραφίας υπέρ και κατά της συμφωνίας περί σύνδεσης που μονογράφηκε τον Μάρτιο του 1961 και υπογράφηκε στις 9 Ιουλίου 1961.¹⁵ Η αίτηση της ελληνικής κυβέρνησης είχε κατατεθεί στις 8 Ιουνίου 1959 στη βάση του άρθρου 238 της συνθήκης της Ρώμης. Το υλικό έχει αντληθεί από τον καθημερινό και εβδομαδιαίο τύπο και τη συζήτηση που εκτυλίχθηκε στη Βουλή των Ελλήνων κατά τη διαδικασία κύρωσης της συμφωνίας από τις 24 Ιανουαρίου έως τις 28 Φεβρουαρίου 1962¹⁶ αλλά κι εκείνη που είχε προηγηθεί τον Ιούνιο του παρελθόντος έτους. Οι εργασίες της Α' Συνόδου της Βουλής τερατίστηκαν στις 22 Μαΐου. Η έμφαση βρίσκεται εδώ στην αντίληψη που διαμορφώνεται περισσότερο παρά στους στόχους της επίσημης ευρωπαϊκής πολιτικής της κυβέρνησης Καραμανλή και των ιστορικών δραστών που διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην διαγραφή και υλοποίησή της.¹⁷

Ο ΟΕΟΣ είχε επιτύχει να καταργήσει τους ποσοτικούς περιορισμούς στο 90% των εισαγωγών γεγονός το οποίο διευκόλυνε τις σχετικές ρυθμίσεις που ίσχυσαν στο πλαίσιο της συνθήκης της Ρώμης με τα άρθρα 31 και 33.¹⁸ Επίσης, τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης Πληρωμών που ιδρύθηκε το Σεπτέμβριο 1950 με πρωτοβουλία του ΟΕΟΣ, είχαν εισάγει έως το 1959 την ελεύθερη μετατρεψιμότητα των νομισμάτων στις πληρωμές εμπορευμάτων. Η Ελλάδα είχε εξαιρεθεί από τη ρύθμιση μαζί με την Τουρκία και την Ισλανδία.¹⁹

15. Την συμφωνία υπέγραψαν ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Π. Κανελλόπουλος, ο Υπουργός συντονισμού Α. Πρωτοπαπαδάκης και ο Υπ. Εξωτερικών Ε. Αβέρωφ. Παρίσαντο ο Ι. Πεσμαζόγλου και τα μέλη της αντιπροσωπείας στις διαπραγματεύσεις Κ. Γούσης, Ι. Κομίτσας, Δ. Μπίμπας, Γ. Φιλιππόπουλος και Α. Σγουρδαίος.

16. Για την ψήφιση του σχεδίου νόμου περί κυρώσεως της συμφωνίας από όλα τα κόμματα, μειοψηφούσης της ΕΔΑ βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 42η Συνεδρίαση, 28 Φεβρουαρίου 1962, σ. 439.

17. Βλ. σχετικά Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός: Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Αθήνα, Εκδ. Πατάκη, 2010, σ. 367-368.

18. Στεφάνου, *ό. π.*, σ. 14.

19. Στο *ίδιο*, σ. 15.

Η Ελλάδα ανέπτυξε ωστόσο διμερείς οικονομικές σχέσεις με ευρωπαϊκές χώρες, όπως το πρωτόκολλο οικονομικής συνεργασίας με την Ομοσπονδιακή Γερμανία στις 12 Νοεμβρίου 1958. Ήδη από την περίοδο της διακυβέρνησης Συναγεσμού έως και εκείνη της Ένωσης Κέντρου (ΕΚ), σημαντικές πρωτοβουλίες ελήφθησαν στον βιομηχανικό τομέα είτε με την ίδρυση νέων μονάδων είτε με συμφωνίες όπως η σύμβαση ελληνικού δημοσίου με την κοινοπραξία Esso-Pappas επί κυβέρνησης Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (ΕΡΕ). Παρά τους ρυθμούς ανάπτυξης, η ελληνική οικονομία δεν μπορούσε να απορροφήσει το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό,²⁰ ενώ οι ρυθμοί μεγέθυνσης του ΑΕΠ μειώνονταν ταχύτατα το 1961-62.

Κατά την κύρωση από τη Βουλή των Ελλήνων της συμφωνίας σύνδεσης με την Κοινή Αγορά το ενδιαφέρον της πλειοψηφίας των βουλευτών δεν ήταν δεδομένο. Η εφημερίδα *Έθνος* υποστήριζε ότι κατά τη συνεδρίαση της 24ης Ιανουαρίου 1962 οι παρόντες βουλευτές δεν υπερέβαιναν τους πενήντα. Από τους ερωτηθέντες αρχηγούς κομμάτων ο Σοφοκλής Βενιζέλος ισχυρίστηκε ότι οι βουλευτές της ΕΚ απουσίαζαν γιατί δεν ήσαν ενεργά μέλη σε μια Βουλή που την θεωρούσαν νόθο, ενώ ο Ηλίας Ηλιού χαρακτήρισε το ζήτημα ως «θέμα δια τους ολίγους ειδικώς οικονομολόγους».²¹ Στις συνθήκες πολιτικής διαμάχης που διαμορφώθηκαν μετά τις εκλογές του Οκτωβρίου 1961 με την καταγγελία της παραβίασης της λαϊκής θέλησης από την ΕΡΕ και την συμβολική αποχή της ΕΚ (μόνον εννέα βουλευτές που είχαν εκλεγεί με την ΕΚ παρέστησαν διαφωνώντας με την κήρυξη του ανενδό-

20. Βλ. σχετικά Πάνος Καζάκος, «Η ελληνική οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και Ανάπτυξη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, 2000, σ. 232· Για τις σχετικές συμφωνίες βλ. Δημήτρης Σταματοπούλος, *Εκβιομηχάνιση και εξουσιαστική στρατηγική στην Ελλάδα. Όψεις εξαρτημένης ανάπτυξης*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1989, σ. 150-4, σύμφωνα με την αναφορά του Καζάκου, αλλά και για την στρατηγική ανάπτυξης στις συνθήκες διεθνοποίησης της οικονομίας, στο ίδιο, *passim*.

21. *Έθνος*, 9 Φεβρουαρίου 1962, σ. 5. Για το ίδιο βλ. *Τα Νέα*, 1 Φεβρουαρίου 1962, σ. 1 και 7, όπου ο Βασίλης Κοραχάς γράφει ότι το βράδυ είχαν παραμείνει 17 βουλευτές στην αίθουσα. Στο φύλλο της 6ης Φεβρουαρίου, σ. 7 ο Κοραχάς υποστήριζε ότι κατά την 6η συνεδρίαση της 5ης Φεβρουαρίου, κατά την οποία η Βουλή ασχολήθηκε με το ζήτημα, η κυβέρνηση εκπροσωπήθηκε μόνον από τον υπουργό Συντονισμού Παναγή Παπαληγούρα και τον υφυπουργό Ιωάννη Μπούτο, ενώ η αντιπολίτευση επέμενε ότι για ένα τόσο σοβαρό «εθνικό και οικονομικό ζήτημα» έπρεπε να ακουστούν οι γνώμες όλων των βουλευτών. Διευκρίνιζε ωστόσο ότι ο πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου παρακολούθησε την συζήτηση κατά την πρώτη φάση όταν βρίσκονταν στη Βουλή 100 περίπου βουλευτές.

του)²² από την εναρκτήρια συνεδρίαση της νέας Βουλής κατά την οποία αναγιγνώσκονταν οι προγραμματικές δηλώσεις της Κυβέρνησης, το μείζον πολιτικό διακύβευμα για τα κόμματα ήταν το ζήτημα των θεσμών και της δημοκρατίας, με τον διαφορετικό τρόπο που την εννοούσαν οι εθνικόφρονες της ΕΡΕ, η ΕΚ και η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ). Τους δύο πρώτους μήνες του 1962 η ΕΚ και η ΕΔΑ ανέδειξαν σε «κύριο (αν όχι μοναδικό) ζήτημα των διαδοχικών συνεδριάσεων της Βουλής» την καταγγελία του εκλογικού αποτελέσματος.²³ Όταν επαναλήφθηκαν οι εργασίες της Βουλής στις 9 Ιανουαρίου 1962, οι βουλευτές της ΕΚ ορκίστηκαν υπό την επιφύλαξη ότι το σύνταγμα της βασιλευόμενης δημοκρατίας είχε παραβιαστεί. Παράλληλα υπέβαλαν πρόταση παραπομπής στο ειδικό δικαστήριο τεσσάρων από τα πέντε μέλη της υπηρεσιακής κυβέρνησης Κωνσταντίνου Δόβα που διεξήγε τις εκλογές του Οκτωβρίου 1961. Η ΕΚ υπέβαλε επίσης πρόταση μομφής (18-22 Ιανουαρίου) στην κυβέρνηση υποστηρίζοντας ότι η ίδια εκπροσωπούσε την αντίσταση του έθνους έναντι της εσωτερικής κατοχής που είχε επιβληθεί από την ΕΡΕ.²⁴

Παρότι ο ατλαντισμός εξασκοιλουθεί στη δεκαετία του 1960 να είναι αόριστη ιδέα στην οποία άλλοι ενέτασσαν την Νότιο Αμερική άλλοι την περιόριζαν στην Δυτική Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική,²⁵ η ευρωπαϊκή πολιτική της Ελλάδας αναπτύσσεται σε συνάρτηση με τον φιλατλαντισμό. Αν ωστόσο η σύνδεση της Ελλάδας με τη Δύση ως σχέση συμμαχιών και συνασπισμός κρατών περιγράφηκε στη δημόσια συζήτηση με όρους κοινότητας πολιτισμού και συμφερόντων, η σύνδεση με την ΕΟΚ περιγράφηκε καταρχήν ως ζήτημα οικονομικής υφής αλλά και ως ιστορική ευκαιρία για την ανάπτυξη της Ελλάδας. Κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων ωστόσο (Μάρτιος 1960 έως Μάρτιος 1961) ευρωπαίοι αξιωματούχοι και ο τύπος συσχέτιζαν την ελληνική σύνδεση με τη διασφάλιση του δυτικού προσανατολισμού της χώρας.²⁶

22. Γι' αυτούς βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Εκδ. Πατάκη, 2001, σ. 294.

23. Στο ίδιο, σ. 294.

24. Βλ. αναλυτικότερα Ελευθερία, 1 Ιαν. 1963, (Η πολιτική εξέλιξις της Ελλάδος κατά το 1962).

25. Giles Scott-Smith and Valerie Aubourg (επιμ.), «Introduction» στο *Atlantic, Euratlantic or Europe-America? Atlantic Community and Europe 2*, Soleb, σ. 1.

26. Σωτήρης Βαλντέν, *Ελλάδα και Ανατολικές χώρες 1950-1967: Οικονομικές σχέσεις και πολιτική*, Α' Τόμος, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Οδυσσέας 1991, σ. 184-9.

Το βασικό επιχείρημα ότι η ελληνική οικονομία αποκτούσε την δυνατότητα να επεκτείνει τη δραστηριότητά της σε μια ευρεία αγορά, τέθηκε εντός ενός χρονικού ορίζοντα στον οποίο θα πραγματοποιείτο ένας ευρύτερος μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας. Ο τελευταίος θεωρήθηκε ως προϋπόθεση για την αποκόμιση ευεργετημάτων. Συγκεκριμένα μεταξύ των αναγκαίων μέτρων μετασχηματισμού της ελληνικής οικονομίας συγκαταλέγονταν ο ορθολογισμός της παραγωγής, η βελτίωση της ποιότητας των ελληνικών προϊόντων και η μείωση του κόστους αυτών.²⁷ Οι εφημερίδες της Δεξιάς, του Κέντρου και του κόμματος των Προοδευτικών υποδέχονται θετικά την υπογραφή της συμφωνίας των Βρυξελλών μεταξύ της Κοινής Ευρωπαϊκής Αγοράς και της Ελλάδας.

Πα την αριστερά αντίθετα η σύνδεση συνιστούσε ένα γεγονός με βαρύτερες οικονομικές και πολιτικές συνέπειες για την Ελλάδα.²⁸ Η *Αυγή* μιλούσε με όρους παράδοσης της ελληνικής οικονομίας στην εκμετάλλευση του ξένου κεφαλαίου, γεγονός με βλαβερές συνέπειες για το βιοτικό επίπεδο του λαού. Ο Νίκος Κιτσίκης καθηγητής του Πολυτεχνίου (ΕΔΑ) επικαλείτο την μελέτη του Γρ. Κασμάτη «Η Ελλάς και η Κοινή Αγορά», που υποστήριζε μεταξύ άλλων ότι η ένωση χωρών με διαφορετικό επίπεδο οικονομικής και τεχνικής ανάπτυξης, εμπεριέκλειε για τους ασθενέστερους, κινδύνους αναστολής της οικονομικής προόδου. Επικαλέστηκε επίσης τη μελέτη του υποδιοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας Ιωάννη Πεσμαζόγλου, «Η Ελλάς έναντι των τάσεων της ευρωπαϊκής οικονομικής ενοποίησης», στο Αρχείο Μελετών και Ομιλιών της Τραπέζης (αφ. 2), ο οποίος υπέγραψε την συμφωνία ως πληρεξούσιος Υπουργός κι αρχηγός της Ελληνικής αντιπροσωπείας. Εκεί επισήμαινε τους κινδύνους για κάμψη της οικονομικής δραστηριότητας και μαζική μετανάστευση από την κατάργηση της δασμολογικής προστασίας πριν εξασφαλιστούν συνθήκες πλήρους εργασίας.²⁹ Η αριστερά τέ-

27. *Η Καθημερινή*, 1 Απρ. 1961.

28. *Η Αυγή*, 15 Ιανουαρίου 1961: Για την ΕΟΚ ως όργανο των μεγάλων μονοπωλίων, και τον «αντι-ανθρώπινο χαρακτήρα» του μπερλιαλισμού και της ΕΟΚ βλ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, Οκτ. 1961 (άρθρο Πάννη Ιμβριώτη με τίτλο «Η ιδεολογική προπαγάνδα της Κοινής Ευρωπαϊκής Αγοράς», σ. 260).

29. *Εφημερίς των Συνζητήσεων της Βουλής*, 25η Συνεδρίαση, 5 Φεβρουαρίου 1962, σ. 499-501. Βλ. επίσης Ιωάννης Πεσμαζόγλου, *Objectifs et implications de l'accord d'Athènes*, Banque de Grèce, Αθήνα 1966. Για τις εκτιμήσεις ότι η απελευθέρωση των εισαγωγών θα είχε αρνητικές επιπτώσεις στο ισοζύγιο πληρωμών βλ. Ν. Μαραβέγιας & Γ. Ανδρέου, «Η Ευρωπαϊκή

λος διεκδικούσε το έθνος, όταν κατήγγειλε την υποτέλεια των κυρίαρχων τάξεων απέναντι στα ισχυρά Ευρωπαϊκά κράτη. Η έννοια της εθνικής κυριαρχίας, την οποία η πολιτική συνεργασία των ευρωπαϊκών κρατών περιόριζε ή ενίοτε υπονόμει, δεν υπήρξε κυρίαρχη μόνον στην ευρωπαϊκή αριστερά. Αναφέρω χαρακτηριστικά την αντίθεση των γκωλιστών³⁰ και των κομμουνιστών απέναντι στη σύσταση μιας αμυντικής κοινότητας. Η ιδέα της σύστασης ανήκε στον Jean Monnet και την υιοθέτησε ο πρωθυπουργός René Pleven, ο οποίος και πρότεινε τον Οκτώβριο 1950 την συγκρότηση ενός ευρωπαϊκού στρατού.³¹

Στα *Νέα* προβλήθηκε ως θετική είδηση η παραχώρηση δανείου 125 εκατ. δολλαρίων από την Διεθνή Τράπεζα Συναλλαγών μέσα σε μία πενταετία³² και η δυνατότητα που δινόταν στην Ελλάδα να καταστεί στο μέλλον πλήρες μέλος της Κοινότητας αναλαμβάνοντας όλες τις υποχρεώσεις που απέρρεαν από τη συνθήκη.³³ Το *Βήμα* υποστήριζε ότι η συνθήκη προέβλεπε για την ελληνική οικονομία μια περίοδο προσαρμογής δυναμένη να έχει διάρκεια 22 ετών, μετά τη λήξη της οποίας η Ελλάδα θα ήταν σε πλήρη τελωνειακή ένωση με τις άλλες χώρες της Κοινότητας.³⁴ Στη συζήτηση που έγινε στη Βουλή για την επικύρωση της συμφωνίας των Αθηνών της 9ης Ιουλίου 1961, οι ομιλητές της ΕΚ άσκησαν ωστόσο κριτική στην κυβέρνηση ότι οδήγησε τη χώρα στη σύνδεση δίχως να μπορεί να αξιοποιήσει τα ολίγα πλεονεκτήματα που αυτή παρείχε, ή ότι η σύνδεση καθυστέρησε αδικαιολόγητα, είτε τέλος ότι ο κίνδυνος για τα αγροτικά προϊόντα ήταν μεγάλος.³⁵ Ο Σταύρος

Ολοκλήρωση της ελληνικής οικονομίας: Από τη σύνδεση στην ΕΟΚ στη συμμετοχή στην ΟΝΕ», στο Α. Μωυσίδης, Σπ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στον 19ο & 20ό αιώνα*, Αθήνα, Εκδ. Τόπος, 2010, σ. 405. Για τον ισχυρισμό του Παπαληγούρα ότι η σύνδεση θα συνιστούσε «αρχή μεγάλων οδυνών» αν δεν εναρμονιζόταν η Ελλάδα με την ΕΟΚ βλ. Μπότσιου, ό. π., σ. 416.

30. Για την γκωλική αντίληψη περί γαλλικού μεγαλείου σύμφωνα με την ανάλυση του Γρηγόρη Κασσιμάτη βλ. *Νέα Εστία*, 1 Ιουλ. 1961 (Ευρώπη 1961)· Γιώργος Ρωμαιο, *Η Ευρώπη και η Ελλάδα. Από την κρίση στην ελπίδα*, Αθήνα, Εκδ. Πατάκη, σ. 26-7.

31. Π. Κ. Ιωακειμίδης, *Η Ευρώπη σε μεταλλαγή. Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα και η Ελλάδα σε Νέα Προοπτική*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 67.

32. *Τα Νέα*, 13 Φεβρουαρίου 1962, σ. 7.

33. *Τα Νέα*, 31 Μαρτίου 1961.

34. *Το Βήμα*, 4 Αυγούστου 1962, σ. 6 (στήλη: Το Οικονομικόν Βήμα).

35. Για την ομιλία του Σταύρου Κωστόπουλου και του Στέλιου Αλαμάνη βλ. *Τα Νέα*, 13 Φεβρουαρίου 1962, σ. 7.

Κωστόπουλος, από την ΕΚ, υποστήριξε ότι η Ελλάδα δεν θα μπορούσε να επηρεάσει την Κοινή αγροτική πολιτική μας και δεν είχε την δικαιοδοσία ούτε και να παρακολουθήσει τις συζητήσεις διαμόρφωσής της. Έθετε με άλλα λόγια το ζήτημα της ισοτιμίας. Σε αυτό το σημείο ο υπουργός Συντονισμού στην τρίτη κυβέρνηση της ΕΡΕ (1961-1963) Παναγής Παπαληγούρας απαντούσε ότι για θέματα αφορώντα τη σύνδεση, αρμόδιο ήταν το «Συμβούλιο της σύνδεσης», στο οποίο εκπροσωπούνταν οι έξι και η Ελλάδα, μόνη, ισοτίμως.³⁶ Η άποψη που κατέθεσε ο βουλευτής Ρεθύμνου της ΕΚ Ιωάννης Εμμ. Τσουδερός ήταν ότι η Ελλάδα καταλάμβανε τη θέση του συνεταίρου προς το σύνολο της κοινότητας των έξι και στην πολυετή μεταβατική περίοδο δεν θα ήταν το έβδομο ισότιμο μέλος. Προνομιακή ωστόσο χαρακτηριζε την «άνισο αυτή μεταχείρισιν».³⁷ Το ζήτημα της μη ισοτιμίας της Ελλάδας, που έθιξε κι η *Εστία*, επισημαίνει κι ο Κωστόπουλος. Ο Παπαληγούρας ισχυριζόταν όμως ότι η εξαιρετής συμμετοχή στην Κοινή Αγορά ισοτίμως δεν είχε λογική, μιας και η υιοθέτηση κάποιων μέτρων και η παραχώρηση προθεσμιών για την προσαρμογή της ελληνικής οικονομίας ήσαν δεδομένες. Εξηγούσε ότι στην περίπτωση που κάποια χώρα εισερχόταν χωρίς να αναλαμβάνει τις υποχρεώσεις των άλλων μελών, απλώς «συνδεόταν».

Σε άλλη συνεδρίαση της Βουλής, ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, αφού εξέφρασε κι αυτός την συμφωνία της ΕΚ με τη σύνδεση, επικέντρωσε την κριτική του στην κυβέρνηση Καραμανλή με το επιχείρημα ότι άφησε να χαθεί πολύτιμος χρόνος «προς την κατεύθυνσιν της προετοιμασίας της οικονομίας και της ψυχολογικής διαφωτίσεως της ελληνικής κοινής γνώμης, του Ελληνικού λαού». Απέδιδε εξάλλου στον Καραμανλή «την πολιτικήν ανωμαλίαν» που δεν αποτελούσε το καλύτερο πολιτικό κλίμα για μια «μειζονα

36. *Εφημερίς των Συνζητήσεων της Βουλής*, 30η συνεδρίαση, 12 Φεβρουαρίου 1962, σ. 124-6· βλ. επίσης Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου, επιστ. επιμ. Κωνσταντίνα Ε. Μπόττσιου, τετρ. 7 Παναγής Παπαληγούρας, *Η κύρωση της Συμφωνίας Σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ (1962)*, εισαγ. σχόλια Κ. Μπόττσιου, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σ. 413-490. Ειδικότερα για τον Παπαληγούρα και την σταθερή του άποψη υπέρ της ευρωπαϊκής ενοποίησης την οποία διατήρησε κατά το διάστημα που βρέθηκε εκτός ΕΡΕ (από τον Φεβρουάριο 1958 έως τις εκλογές του 1961) και την σημασία που απέδιδε στις πολιτικές διαστάσεις της ενοποίησης και στην μείωση των ανισοτήτων μεταξύ φτωχότερων και πλουσιότερων κρατών, βλ. στο ίδιο σ. 415 και 420.

37. *Το Βήμα*, 22 Φεβρουαρίου 1962 (σ. 1 και 4).

συλλογική προσπάθεια», όπως την χαρακτήριζε. Σχετικά με τα υπέρογκα αγροτικά χρέη μίλησαν ο Χρήστος Βασματζίδης (ΕΚ) και ο Αριστείδης Μπασιάκος (ΕΡΕ). Ο τελευταίος επισήμανε την ανάγκη να ρυθμιστούν, ενώ οι βιομήχανοι θα έπρεπε να εκσυγχρονίσουν τα μηχανήματα και τις μεθόδους τους, να διακοπούν οι αποσβέσεις χρεών και να περιοριστούν τα έξοδα της διοίκησης που ήσαν συχνά εξωγκωμένα προκειμένου να δικαιολογούν μισθούς συγγενών.³⁸

Με την ίδια πρόθεση κριτικής, η *Εστία* την επομένη του βασιλικού διαγγέλματος της πρώτης τού Ιανουαρίου 1962, έγραφε τα εξής χαρακτηριστικά ενός αρνητικού κλίματος παρά την θετική στάση απέναντι στη σύνδεση:

«[...]παν άλλο ή ευνοϊκοί ήσαν οι όροι, υπό τους οποίους η ανικανότης και η μωρία των κυβερνητών μας συνέδεσαν την Ελλάδα με τους ‘Έξ’ ως αποικίαν άνευ ψήφου».

Επίσης, η διαφορά του ρητορικού ύφους κατά την προεκλογική περίοδο του Οκτωβρίου 1963 είναι εμφανής στο λόγο του Γεωργίου Μαύρου στην Αθήνα, στον οποίο ο ομιλητής κατήγγειλε τα ξένα συμφέροντα τα οποία υπηρετούσε κατά τη γνώμη της ΕΚ η ΕΡΕ και τους «ανοήτους χειρισμούς εις την υπόθεσιν της Κοινής Αγοράς». «Συμμετέχομεν –έλεγε– εις την Ένωσιν της Δυτικής Ευρώπης αλλά μόνον κατά τύπους. Ουσιαστικώς εγίναμεν αποικία της Δύσεως εξ υπαιτιότητός μας. Και τούτο έχει συντελεσθή διότι εις πλήρη αντίθεσιν προς τας δημοκρατικές και προηγμένας χώρας της Δυτικής Ευρώπης, επικρατεί εις την Ελλάδα ένα καθεστώς πολιτικής βίας, κρατικής τυραννίας, οικονομικής εξοντώσεως του Λαού».

Ο βουλευτής Θάναος Καψάλης μιλώντας στη Βουλή για το ζήτημα κι εκπροσωπώντας το Κόμμα των Προοδευτικών υποστήριξε θερμά την υπόθεση και εξέφρασε την σκέψη για την μελλοντική ενοποίηση όλης της Ευρώπης. Αναφέρθηκε εξάλλου και στην συνέχεια μιας τέτοιας πολιτικής από την εποχή που το Νέον Κόμμα δεν έπαυσε να υποστηρίζει την ιστορική σημασία, όπως την χαρακτήρισε, που ενείχε η συγκρότηση της ΕΟΚ. Κατ’ αυτόν, η πολιτική που εφάρμοσε η πρώτη συναγερμική κυβέρνηση διαπνεόταν από την σκέψη περί των κρίσιμων εξελίξεων στην Ευρώπη και περί της ανάγκης να προετοιμαστεί η Ελλάδα για τη συμμετοχή της σε ευρύτερους οικονομι-

38. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 27η συνεδρίαση, 7 Φεβρουαρίου 1962.

κούς συνασπισμούς. Ας σημειωθεί ότι ο υπουργός Συντονισμού της κυβέρνησης Παπάγου Σπ. Μαρκεζίνης είχε μιλήσει τον Δεκέμβριο 1952 για την μελέτη δημιουργίας νέων αγορών από την πλευρά της Ελλάδας.³⁹ Ο ίδιος ως αρχηγός του κόμματος των Προοδευτικών επισκέφθηκε την ΕΣΣΔ τον Απρίλιο 1959 και αρθρογράφησε προτείνοντας την αύξηση των εμπορικών ανταλλαγών με τις ανατολικές χώρες και την ανάγκη δημιουργίας απύρραυλης ζώνης στην Βαλκανική μιας και η ΕΣΣΔ ήταν πρόθυμη να εγγυηθεί την ανεξαρτησία της Ελλάδας.⁴⁰ Ο ίδιος δεν θα επέκρινε την κυβέρνηση Καραμανλή για χαμένες ευκαιρίες και απώλεια πολύτιμου χρόνου· άσκησε όμως κριτική στην μη διαφώτιση της κοινής γνώμης και στην ανεπαρκή ενημέρωση του πολιτικού κόσμου, σημεία που είχαν ήδη επισημανθεί στη συνεδρίαση της Βουλής τον Ιούνιο 1961. Εξέφρασε την άποψη ότι μόνον η αύξηση των δημοσίων εσόδων που προερχόταν από την αύξηση της παραγωγής ήταν ευπρόσδεκτη. Θεωρούσε επιζήμια για την οικονομία την συνεχή φορολόγηση που ανέβαζε το κόστος ζωής και καθυστέρουσε την προετοιμασία της Ελλάδας, την απόκλιση από την πολιτική ισοσκέλισης του προϋπολογισμού, ανάπτυξης των αδήλων πόρων και οικονομικής σταθερότητας.⁴¹

Οι δύο άξονες γύρω από τους οποίους περιστράφηκε το επιχείρημα υπέρ της σύνδεσης, είναι από την μία πλευρά η ανάπτυξη κι η αλλαγή νοοτροπιών και από την άλλη η περαιτέρω θωράκιση της χώρας από τον κομμουνιστικό κίνδυνο μέσω της σφυρηλάτησης σχέσεων συνεργασίας και πολυεπίπεδης επικοινωνίας με τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης.⁴² Συνεπώς, η ερμηνευτική διάσταση μιας κορυφαίας πολιτικής απόφασης με ευόινες προοπτικές για τους υπέρμαχους της ευρωπαϊκής ιδέας ή δυσόινες για τους αντίθετους είναι παρούσα και στην αντίληψη των συγχρόνων. Μια τρίτη διάσταση του ζητήματος είναι παρούσα στο λόγο εκείνων που έχουν εμπειρία συμμετοχής στους ευρωπαϊκούς θεσμούς, εκείνων που συμμετείχαν

39. Βλ. σχετικά Σωτήρης Βαλντέν, *Ελλάδα και Ανατολικές χώρες 1950-1967: Οικονομικές σχέσεις και πολιτική*, Α' Τόμος, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Οδυσσέας 1991, σ. 81.

40. *Η Αυγή*, 12 Μαΐου 1959.

41. *Εφημερίς των Συνζητήσεων της Βουλής*, 17η συνεδρίαση, 24 Ιανουαρίου 1962, σ. 314-5.

42. Για την σύνδεση ως προϊόν ενός γενικότερου προσανατολισμού που ευνοούσε την ενσωμάτωση στο δυτικο-ευρωπαϊκό σύστημα κρατών βλ. Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός*, σ. 369.

στον κύκλο όσων αποκάλεσε ο Κωστόπουλος «πρώτους Ευρωπαίους». Περιγράφοντας τους πρωτεργάτες του «ευρωπαϊκού πνεύματος» ως δημιουργούς της έννοιας της «υπερθνικής εξουσίας», εξέφραζε τη βεβαιότητα ότι θα έβρισκαν τον ασφαλέστερο δρόμο προς την «Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία». Στο συγκεκριμένο άρθρο, όπως και σε άλλα κείμενα της ίδιας κατηγορίας, τονίστηκε η ιστορική σημασία της υπέρβασης της παραδοσιακής γαλλο-γερμανικής καχυποψίας με την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα. Καταγράφησαν παράλληλα οι αρχικές δυσκολίες που συνάντησαν οι οικονομικές και πολιτικές πρωτοβουλίες συνεργασίας, υποστηρίζοντας την αναγκαία εναρμόνιση των οικονομικών συμφερόντων και την ορθολογική οργάνωση της παραγωγής προκειμένου να προκύψουν νέα πολιτικά σχήματα. Η πολυσύνθετη οργάνωση που συντίθεται από τρεις επιτροπές, ένα συμβούλιο υπουργών, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο που έχει γνωμοδοτικό χαρακτήρα, δημιουργεί ένα πλέγμα σχέσεων και «κλίμα οικονομικής και πολιτικής ενότητας».⁴³ Ένας άλλος κεντρικός πολιτικός ο Γ.Δ. Δασκαλάκης, συνέδεε επίσης την οικονομική με την πολιτική διάσταση του ζητήματος προτείνοντας την «νέα μεγάλη ιδέα της αναπτύξεως» ως την βασική πολιτική συνιστώσα του εγχειρήματος. Η οικονομική ανάπτυξη που θα στηριζόταν στην εκβιομηχάνιση θα καθίστατο παράγοντας σχηματισμού «νέας ηγεσίας» και παράγοντας διαμόρφωσης νέων αξιών. Αναγνωρίζεται ότι η κατάργηση της δασμολογικής προστασίας θα έπληττε την δασμοβίωτη ελληνική βιομηχανία. Η τυχόν οικονομική απομόνωση δεν θα εξασφάλιζε ωστόσο την προστασία της σημερινής ελληνικής βιομηχανίας παρά μόνον μέσω μιας νέας ύψωσης των δασμών.⁴⁴ Η συνείδηση των «Ευρωπαίων» περί των νέων εθνικών οριζόντων που ανοίγονταν για την Ελλάδα, η πεποίθηση ότι η σύνδεση με την κοινότητα θα άλλαζε τις αρχαϊκές νοοτροπίες που επικρατούσαν εκφράστηκε στο κύριο άρθρο του *Οικονομικού Ταχυδρόμου* της 9ης Ιουλίου 1961, από το οποίο έχω αντλήσει τις παρακάτω γραμμές:

«Πέραν από τας αμέσους ή εμμέσους υλικάς προσδοκίας της συνδέσεως, η επικεμένη υπογραφή εκφράζει και πρέπει να εκφράζη μίαν επανά-

43. *Εποχές*, Αύγουστος 1963, σ. 3-8 (τίτλος: «Γύρω από την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα»).

44. *Το Βήμα*, 24 Μαρτίου 1963, *Τα Νέα*, 15 Απριλίου 1964 (τίτλος: «Οι Νέοι Προσανατολισμοί μας»).

στασιν εις την νοοτροπίαν. Και το πλέον ουσιώδες επίτευγμά της θα συνίσταται εις το να κατορθώση να ευθυγραμμίση τας συνειδήσεις μας προς το περιεχόμενον της επανάστασεως ταύτης. Από της υπογραφής της ιστορικής αυτής συμφωνίας κηρύσσεται μία αληθής επανάστασις εναντίον του πνεύματος του στενοκάρδου και στείρου μικροπροστατευτισμού του 1930, που επιβιώνει και κατευθύνει τας σκέψεις και τας ενεργείας όλων των φορέων της οικονομικής μας πολιτικής. Εναντίον του πνεύματος της εμπορομεσιτικής παραδόσεως και του άνευ προοπτικών κερδοσκοπικού καιροσκοπισμού, εναντίον της ευκαιριακής δραστηριότητος και της παρασιτικής εκμεταλλεύσεως. Εναντίον της αναπολίτικης ραστώνης και της γραφειοκρατικής απνοίας. Εναντίον της φυγοπονίας της σκέψεως και της απεχθείας προς το σύστημα». ⁴⁵

Η σύνδεση με την Κοινότητα θα αποτελούσε για τους υποστηρικτές της το έναυσμα μιας γενικότερης αναμόρφωσης της ελληνικής πολιτείας που θα έδινε προτεραιότητα στην προσαρμογή στο ευρωπαϊκό περιβάλλον με αλλαγές νοοτροπίας. Στο *Βήμα*, η πρακτική του λόγου σχετικά με την Ελλάδα και την Ευρώπη συντελέστηκε γύρω από την καταγγελία της οικονομικής υπανάπτυξης της πρώτης καθώς και της πολιτικής και κοινωνικής της καθυστέρησης. Η είσοδος στην κοινή αγορά θα αποτελούσε «όπλον εναντίον του ιδίου του κακού εαυτού μας, εναντίον των χρεωκοπημένων συστημάτων μας και της αναχρονιστικής κρατικής μας οργανώσεως», εκτιμούσε το κύριο άρθρο δύο μήνες πριν την ίδρυση της ΕΚ. ⁴⁶ Την ίδια περίοδο, ο Πώργος Θεοτοκάς χαρακτήριζε την σύνδεση το σημαντικότερο γεγονός της νεοελληνικής ιστορίας μετά τη συνθήκη της Λωζάνης. Υποστήριξε επίσης ότι στην εποχή του «μεγάλου διεθνισμού», η εθνική απομόνωση δεν εννοούσε ούτε τις «καθυστερημένες οικονομικές μονάδες σαν την Ελλάδα», ούτε τις αναπτυγμένες. Για τον Θεοτοκά η αναμόρφωση της εκπαίδευσης ήταν μείζων πολιτικός και εθνικός στόχος και ως προς το συγκεκριμένο έλλειμμα παιδείας ικανής να επηρεάσει θετικά την «ιστορική πορεία του ελληνισμού», η κριτική του στρεφόταν εναντίον όλων των κομμάτων που είχαν ασκήσει

45. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 9 Ιουλίου 1961 (τίτλος: «Νέοι Εθνικοί Ορίζοντες. Επανάστασις εις την νοοτροπίαν»).

46. *Το Βήμα*, 9 Ιουλίου 1961.

εξουσία τα τελευταία χρόνια.⁴⁷ Ο καθοριστικός ρόλος της παιδείας στην διανοητική προετοιμασία των νέων, οι οποίοι θα καλούνταν να επεξεργαστούν νέες αντιλήψεις στο οικονομικό, στο πολιτικό πεδίο υπήρξε ένας αρκετά εξέχων τόπος της δημόσιας συζήτησης.⁴⁸ Η υπεράσπιση της *εθνικής φυσιογνωμίας* ήταν παρούσα στα συγκεκριμένα κείμενα προκειμένου να διασχεδαστούν οι φόβοι περί των κινδύνων αλλοίωσης αυτής. Η άποψη της ΕΔΑ για την Ελλάδα ως αποικία των μεγάλων και ισχυρών της Ευρώπης που διαδέχθηκε ή συνυπήρχε με την Ελλάδα ως χώρα υπό αμερικανική κατοχή υπήρξε συγγενής προς την άποψη περί της Ελλάδας ως πτωχού συγγενούς, ως επαρχίας της Ευρώπης. Ο Ευάγγελος Παπανούτσος εξέφρασε τους φόβους μήπως η ένταξη της Ελλάδας στον συνασπισμό μερικών πλουσίων και ισχυρών ευρωπαϊκών κρατών μετέβαλε τους όρους ζωής των Ελλήνων σε τέτοιο βαθμό ώστε τα προσδοκώμενα υλικά ωφέλη να είναι εντέλει επιζήμια «για τον ελληνισμό ως ιστορικό μέγεθος». Ανησυχούσε για τις πιθανότητες διάσωσης της «Ρωμοσύνης μέσα στο κράμα που θα σχηματιζόταν, αν θα περισωζόταν ως πνευματική και ηθική, ως ιστορική παρουσία».⁴⁹ Για τον Θεοτοκά αντίθετα η Ελλάδα συντασσόταν με την Ευρώπη γιατί εκεί βρισκόνταν οι εγγυήσεις της πολιτικής, πνευματικής και εθνικής ελευθερίας. Προσδοκούσε από την σύνδεση την έξοδο από την υπάρχουσα στην Ελλάδα στενότητα των οριζόντων και την δημιουργία καλύτερων ημερών για την επόμενη γενιά. Ο σύγχρονος ελληνισμός, ο οποίος θα αναμετριοταν με την ευρωπαϊκή εμπειρία, είχε στην κατοχή του πνευματικά κεφάλαια όπως η ανθρωπιστική παράδοση, η ορθόδοξη εκκλησία και το πνεύμα του εικοσιένα, και δεν είχε κατά συνέπεια τίποτε να φοβηθεί.⁵⁰

47. *Το Βήμα*, 11 Ιουνίου 1961 (πρωτοσέλιδο άρθρο «Η Κοινή Αγορά και το μέλλον του Έθνους»). Βλ. επίσης Πώργος Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και Θέσεις. Πολιτικά Κείμενα 1925-1966*, τόμ. Β' 1950-1966, Αθήνα, Βιβλ. της Εστίας 1996, σ. 925-928.

48. Βλ. ενδεικτικά *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 31 Αυγούστου 1961, σ. 9 (του Δ. Μ. Μαντζουράνη, Γεν. Επιθεωρητή Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων, «Ο ρόλος της παιδείας εις την ομαλήν εξέλιξιν της συνδέσεως μετά της Ε.Ο.Κ.»).

49. *Το Βήμα*, 8 και 15 Μαρτίου 1962 (σ. 1 και 2).

50. *Το Βήμα*, 10 Σεπτεμβρίου 1961 (στήλη Προβλήματα του καιρού μας, τίτλος «Ελληνισμός και Ευρώπη»).

Ευρωπαϊσμός έναντι εθνικής κυριαρχίας

Ο ευρωπαϊσμός αντιπροσώπευε την πολιτική αντίληψη σύμφωνα με την οποία η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας και η συγχρονησμένη προοπτική της ελληνικής πολιτείας με τα άλλα ανεπτυγμένα ευρωπαϊκά κράτη ήταν δυνατή μέσω της υλοποίησης της *ιδέας της ενοποίησης* ή της *ευρωπαϊκής ιδέας*. Τις έννοιες αυτές τις συναντάμε στα κείμενα των ευρωπαϊστών ως συνυφασμένη με την κοινωνική πρόοδο και την ευημερία των λαών και ως μια δυναμική ιδέα που καλλιεργήθηκε δια μέσου της μεταπολεμικής συγκρότησης θεσμών και οργανισμών εμπνεομένων απ' αυτήν παρότι οι ρίζες τους βρίσκονταν στην περίοδο μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.⁵¹ Η ευρωπαϊκή συνείδηση που καλλιεργήθηκε με τους οργανισμούς οι οποίοι δημιουργήθηκαν μεταπολεμικά έτεινε αναπόδραστα προς την πολιτική ένωση, μια μείζονα ενοποίηση, όχι μόνον οικονομική αλλά και πολιτική. Μόνον αυτή η τελευταία θα μπορούσε –σύμφωνα με τον Νικόλαο Μανούση– να καταστήσει την Ευρώπη δυνατή να ανταγωνιστεί τις δύο μεγάλες δυνάμεις οι οποίες έχουν προχωρήσει στην κατάκτηση του διαστήματος.⁵² Εξάλλου, η σύνδεση της Ελλάδας, σύμφωνα με τον Χαρίτο, έδινε τη δυνατότητα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα να δείξει ότι δεν υπήρξε μια «κλειστή λέσχη», ενώ για την Ελλάδα ήταν πέραν των άλλων και μια εκδήλωση απομάκρυνσης από μία μονόπλευρη φιλανθρωπική πολιτική.⁵³

Η πίστη στην ιδιαίτερη σημασία που προσελάμβανε η συνεργασία και η ενοποίηση των ευρωπαϊκών κρατών σε έναν κοινό οργανισμό δεν συνιστούσε ωστόσο ιδεολογία. Οι ιδεολογίες, ως γνωστόν, έχουν μαζικό χαρακτήρα και η μία προσλαμβάνει τα χαρακτηριστικά της σε σχέση με την άλλη. Η υιοθέτηση της ευρωπαϊκής ιδέας είναι ασύμβατη με την ταυτότητα του εθνικι-

51. Βλ. ενδεικτικά το άρθρο του Νικολάου Δ. Μανούση στην *Καθημερινή*, 17 Μαΐου 1962, σ. 5, με τίτλο «Οι λαοί και το ευρωπαϊκό ιδεώδες. Πολιτική Ευρώπη και ευημερία». Ο Νικόλαος Μανούσης μετακινήθηκε από το Κόμμα Φιλελευθέρων στο Κόμμα του Γ. Παπανδρέου το 1951 και εξελέγη βουλευτής Σερρών με τη σημαία του Συναγερμού το 1952. Βλ. επίσης την δημοσιογραφική έρευνα του *Βήματος* το Δεκέμβριο 1962 με τίτλο «Η Ευρώπη βαδίζει προς πολιτικήν ένωση» του απεσταλμένου της εφημερίδας στις Βρυξέλλες Ελ. Κοτσαρίδα.

52. Στο ίδιο.

53. Σπύρος Ι. Χαρίτος, *Ελλάδα, ΕΟΚ 1959-1979. Από τη σύνδεση στην ένταξη*, Μέρος Α', Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1981, σ. 17-18.

στή αλλά μπορεί να είναι συμβατή με εκείνη του εθνικόφρονος και του αντικομμουνιστή. Ο Γρηγόριος Π. Κασμάτης, από τα ιδρυτικά μέλη της ΕΡΕ, υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου επί Κυβερνήσεων Καραμανλή και επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας σε διεθνείς οργανισμούς, έγραφε στην *Νέα Εστία*, 1 Ιουλίου 1961:

«Η ένωση της Ευρώπης είναι το κατ' εξοχήν σύγχρονον ιστορικόν κίνημα. Εχθρός της ενωτικής προσπάθειας είναι ο Εθνικισμός όταν κινείται από μίαν πατριδολατρικήν παράδοσιν που οδηγεί εις την απομόνωσιν όπως συνέβη με την Ελλάδα πολλές φορές ή από μίαν συνείδησιν φυλετικής ανωτερότητος όπως συνέβη με τους Βρεταννούς πρώτα και τους Γερμανούς ύστερα, που οδηγεί εις την κακήν αποικιοκρατίαν, όπως συνέβη με το Βέλγιον και την Ολλανδίαν, ή από ένα σύμπλεγμα κατωτερότητος (Ιταλία)».

Το επιχείρημα εξάλλου της κοινωνικής προόδου που βρισκόταν σε εξέλιξη μέσα από τη διαδικασία της οικονομικής συνεργασίας και της ενοποίησης ερχόταν να διαψεύσει όσους θεωρούσαν την ΕΟΚ έναν κλειστό όμιλο πλουσίων κρατών. Ο Μανούσης υποστήριζε ότι πέρα από την ελεύθερη διακίνηση των εργατών, είχε ληφθεί πρόνοια για τις «υπανάπτυκτες περιοχές της Κοινότητας» και είχε προγραμματιστεί πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης. Επικαλέστηκε στην αρθρογραφία του το άρθρο 2 που προνοούσε για την ισόρροπη ανάπτυξη των κρατών μελών αλλά και η αποστολή που καθορίζεται στο άρθρο 130 της σύμβασης για την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων.⁵⁴

Επιλεγόμενα: η έννοια της αποστολής της Ευρώπης

Ο Άγγελος Τερζάκης αφιέρωσε άρθρα για την Ευρώπη στην στήλη του στο *Βήμα*. Το πνευματικό μέλλον της Ευρώπης εκπροσωπείται γι' αυτόν από τους «ανεξάρτητους Ευρωπαίους» ανάμεσα στους οποίους καλλιεργείται η πίστη στην «ιδιαιτέρη αποστολή του ευρωπαϊκού κόσμου».⁵⁵ Σε άλλο, προη-

54. *Η Καθημερινή*, 17 Μαΐου 1962.

55. *Το Βήμα*, 28 Φεβρουαρίου 1962.

γούμενο, άρθρο μιλούσε για την *ελληνική αξία* η οποία απειλείτο από το *ολοκληρωτικό πνεύμα* «συνισταμένη περίεργη κάθε πολιτικής φιλοσοφίας του καιρού μας» που αναπτυσσόταν περαιτέρω κάτω από τις συνθήκες υπερπληθυσμού και μαζοποίησης.⁵⁶ Εντούτοις, σε μία περίοδο αμφισβήτησης του κράτους της Δεξιάς αλλά και της νομιμοφροσύνης προς τους Δυτικούς συμμάχους, σε μία περίοδο κατά την οποία οι σύγχρονοι είχαν αποκτήσει συνείδηση των αλλαγών που είχαν επέλθει στον παγκόσμιο διπολισμό και στους ψυχροπολεμικούς συνασπισμούς, η αντίληψη για την προνοιακή θέση της Ελλάδας στη Δύση, ως σύνορο και ως πολιτισμός, δεν έχει πύκνωση στο δημόσιο λόγο. Δεν συναρτάται επίσης με την υπόθεση της σύνδεσης και της ένταξης στην ευρωπαϊκή κοινότητα, σε ένα δεύτερο χρόνο. Στην ανασκόπηση του 1959, η *Ελευθερία* υποστήριζε ότι η χαλάρωση των συμμαχικών δεσμών οφειλόταν εν μέρει στην μεταβολή της παγκόσμιας στρατηγικής στο πλαίσιο της οποίας η Δυτική Ευρώπη έπαυσε να είναι η πρώτη γραμμή άμυνας της Δύσης. Η Αγγλία, η Γαλλία, η Δυτική Γερμανία και τα σκανδιναβικά κράτη άρχισαν όχι μόνον να μην πειθαρχούν στις επιταγές της συμμαχίας, αλλά και να υπερασπίζονται διαφορετικά συμφέροντα.⁵⁷

Στο άρθρο του «Τα Ιδανικά της Ευρώπης» στις Επιφυλλίδες της *Καθημερινής*, ο Αντρέας Καραντώνης διαπίστωνε μειωμένο ενδιαφέρον από την πλευρά των πνευματικών ανθρώπων γι' αυτό που θεωρούσε τεράστιο θέμα της συμμετοχής της Ελλάδας στην Κοινή Αγορά. Τοποθετούσε το ζήτημα πλάι στην Μεγάλη Ιδέα και τον Δημοτικισμό. Ιχνηλατούσε το όραμα της Ευρώπης στον Κοραή και στους μεγάλους νεοέλληνες όπως ο Σολωμός, ο Κάλβος, ο Βενιζέλος, υποστηρίζοντας ότι την Ευρώπη «στήσανε» για ιδανικό οι Έλληνες πριν «ελευθερωθούν από τη σκλαβιά» αλλά και μετά. Την σύνδεση αντιλαμβανόταν ως μια καινούργια αρχή και καλούσε τους συγχρόνους του να το δουν έτσι, ως προσπάθεια και ξεκίνημα. Πέρα από τον ρομαντισμό που ενείχε η αντίληψη αυτή, εναπόθετε και στους ειδικούς –τους τεχνολόγους των οικονομικών, της βιομηχανίας και του εμπορίου, όπως τους αποκαλούσε– την υλοποίηση της προσπάθειας έτσι ώστε αυτή να μην παρεκτραπεί. Από ένα ποίημα του Αμίλιου Βεράρεν «Ευρώπη»

56. *Το Βήμα*, 4 Ιανουαρίου 1961 (σ. 1 και 8).

57. *Ελευθερία*, 10 Ιανουαρίου 1960 (σ. I-II).

που ο ίδιος μετέφρασε και κατέθεσε στο αναγνωστικό του κοινό, αντλώ τις παρακάτω γραμμές:

«Σήμερα, η φάση αυτή, σχεδόν ξεπεράστηκε, κι' η Ευρώπη, υπάρχει, λαμπρή, και δημιουργεί και τείνει προς την ενότητά της την πολιτική μέσα από την οικονομική, πέρα και πάνω από κάθε αποικιοκρατική ανάγκη. Η Ευρώπη, έτσι, είναι πιο καθαρή και πιο δυνατή, και θάναι ακόμα πιο δυνατή και πιο ηθική, όταν απελευθερωθεί ολότελα από το αποικιοκρατικό πνεύμα. Τώρα πια μπορούμε να καταλάβουμε πως η Ευρώπη έχει περισσότερη ανάγκη να απελευθερωθεί από τις αποικίες της, παρά όσο έχουν οι αποικίες ανάγκη ν' αποτινάξουν από πάνω τους την Ευρώπη. Προς μια τέτοια Ευρώπη, ετοιμάζεται ν' ανοίξει τα πανιά του και το πανάρχαιο καράβι της Ελλάδας».⁵⁸

Abstract

GREECE'S ASSOCIATION WITH THE EEC: THE DEBATE

The article investigates the public debate in Greece over the Association Agreement between the EEC and Greece (1961-1962). For those who supported the idea of European unity, Greece's association could help Greek economy's adjustment to the developed European economies. The thread of the anti-integration argument was the need of safeguarding national sovereignty. The european idea was cultivated within the framework of agreements and institutions such as the Organisation of European Economic Cooperation, the Council of Europe (with West Germany's participation), the Schuman Plan and the Treaty of Rome. It found its ardent followers also in Greece, Europeanists, politicians of the Right and the Center-Right and bureaucrats. The idea of uniting Europe was associated to the Western values but in the same time it implied the political organisation of the continent and the links between its peoples.

58. *Η Καθημερινή*, 1 Απριλίου 1962 (σ. 1 & 10). Αναδημοσιεύτηκε στη *Νέα Εστία*, 1 Μαΐου 1962.